

مرور نظام‌مند مطالعات علمی انجام‌شده در حوزه فساد اداری در ایران

علی اصغر فیروزجائیان^۱، معصومه محمودیان^۲

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۳۱۴۲-۱۵۲۵-۰۰۰۳-۰۰۰۰

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۴۹۵۰-۱۰۴۲-۰۰۰۳-۰۰۰۰

چکیده

اگرچه «فساد» پدیده نوینی نیست و قدمتی به اندازه سرگذشت اجتماعات انسانی دارد، اما بدنه اصلی دانش و ادبیات پژوهشی موجود درباره آن، در سه دهه گذشته پدید آمده و گسترش یافته است. فساد به مثابه موضوعی بین‌حوزه‌ای، در رشته‌های مختلفی چون اقتصاد، حقوق، مدیریت، علوم سیاسی، علوم اجتماعی و روانشناسی مورد مطالعه قرار گرفته است. این نوشتار تلاش می‌کند با مرور نظام‌مند پژوهش‌های برگزیده، شناختی دانشوارانه از فساد اداری در ایران به دست دهد و شکاف تحقیقاتی در این گستره را آشکار کند. در این راستا، نمونه‌ای دربرگیرنده ۲۹ پژوهش منتخب بر پایه معیارهای شکلی، روشی و محتوایی انتخاب و بررسی شد. بر اساس یافته‌های پژوهش، حجم مطالعات انجام‌شده در حوزه مدیریت (۴۱ درصد) و حوزه اقتصاد (۲۴ درصد) بیشتر از دیگر حوزه‌ها است که روشن می‌کند پدیده فساد بیشتر به‌عنوان نشانه‌ای از اشکال در مدیریت دولت و یا پدیده‌ای مؤثر بر متغیرهای اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است و نه به‌مثابه مسئله‌ای اجتماعی. مطالعات پیش‌گفته بیشتر با روش و تکنیک‌های تحلیل کمی صورت گرفته و با وجود ضعف در شناخت علل فساد در جامعه، تنها ۷ درصد از پژوهش‌ها در جستجوی چرایی رخداد فساد بوده‌اند. هرچند در این مطالعات پیشنهادهایی متنوع و در سه سطح بین‌المللی، ملی و سازمانی ارائه شده است؛ درعین‌حال با توجه به پیچیده‌بودن مفهوم فساد، لازم است به لحاظ روشی و نظری مطالعاتی ترکیبی در این گستره انجام پذیرد.

واژگان کلیدی: فساد، فساد اداری، مرور نظام‌مند، مسئله اجتماعی.

۱. دانشیار دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول) / a.firozjayan@umz.ac.ir

۲. دکترای جامعه‌شناسی، دانشگاه مازندران / m.mahmoudian.88@gmail.com

مقاله علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۶/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۱۱

دوفصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال دوازدهم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۲۲۰-۲۰۱

۱. مقدمه و بیان مسئله

از هنگامی که فعالیت‌های آدمی شکل سازمان یافته به خود گرفت، فساد اداری نیز در نتیجه تعاملات درونی و تعامل سازمان با محیط بیرون نمایان شد. «آثار به دست آمده از اولین دولت‌هایی که در چین و هند تشکیل شدند، بیانگر نگرانی چندین هزارساله دولت‌ها نسبت به سوءاستفاده افراد از امکانات و موقعیت‌های دولتی است» (حسینی و فرهادی نژاد، ۱۳۸۰: ۳۷). امروزه نیز بر پایه گزارش‌های سالانه برخی سازمان‌های بین‌المللی از جمله سازمان شفافیت بین‌الملل (TI)،^۱ صرف نظر از میزان توسعه اجتماعی-اقتصادی، هیچ کشوری در دنیا مدعی نظام اداری سرتاسر سالم نیست و در همه آن‌ها سطوحی از فساد وجود دارد.

اگر فساد تنها به لغزش‌های گاه به گاه در تعهدات شخصی مربوط می‌شد، ممکن بود بتوان با آن کنار آمد؛ اما «فساد، آشکال بی‌شمار، علل متنوع و پیامدهای غیرمنتظره‌ای دارد که برخی از آن‌ها تا حدی جبران‌ناپذیرند» (کایدن، ۱۳۹۴: ۱۹). فساد «علامتی است که نشان می‌دهد اِشکالی در مدیریت دولت وجود دارد. نهادها که برای تعیین روابط متقابل بین شهروندان و دولت طراحی شده‌اند، برای ثروتمند شدن و تدارک منابع برای افراد فاسد مورد استفاده قرار می‌گیرند» (آکرمن، ۱۳۸۸، ۲۹۵). پیامدهای ویرانگر فساد، ابعاد سیاسی، اقتصادی و اخلاقی زندگی اجتماعی انسان‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فساد باعث به هم ریختن ترکیب مخارج دولت می‌شود؛ چراکه سیاستمداران فاسد منابع را بیشتر به بخش‌هایی سوق می‌دهند که سودهای کلان عایدشان شود؛ بنابراین مانع سرمایه‌گذاری می‌شود، رشد اقتصادی را به تأخیر می‌اندازد، ناکارآمدی را بیشتر می‌کند و رقابت آزاد را دور می‌زند (سلیمی و پورعزت، ۱۳۸۹؛ دو ازوارت، ۱۳۹۴؛ آندریگ، ۱۳۸۸).

فساد «فقدان اعتماد را تقویت می‌کند و فقدان اعتماد، تلاش حکومت در بسیج جامعه در مبارزه با فساد را بی‌اثر می‌سازد. علیت قوی متقابلی بین ادراک فساد و اعتماد به نهاد‌های سیاسی وجود دارد» (فاضلی و جلیلی، ۱۳۹۱: ۸). «فساد در یک شبکه، کارش تخریب و پیامدش به مانند انگل است و به تدریج همه جا را فرا می‌گیرد، زیرا به یک هنجار تبدیل می‌شود. این هنجار و فرهنگ، معیاری تولید می‌کند که دیگران خود را با آن مقایسه می‌کنند و در آن مسیر به مسابقه می‌پردازند تا از هم سبقت بگیرند» (حسینی هاشم‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۳)؛ بنابراین موجب مسیریابی نادرست منابع و استعداد‌های نهفته می‌شود و «زمینه رکود استعدادها و جهت‌گیری حرکت منابع بالقوه و بالفعل انسانی به سمت فعالیت‌های نادرست و دستیابی به منافع سهل‌الوصول را فراهم می‌سازد» (سلیمی و پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۳۲). نتیجه این روند، سست شدن ارزش‌های اخلاقی اجتماعی خواهد بود.

در گزارش سالانه سازمان شفافیت بین‌الملل به عنوان یکی از به نام‌ترین نهادهای جهانی در این حوزه، عددی بین ۰ تا ۱۰۰ به کشورهای مورد مطالعه اختصاص می‌یابد که در آن، نمره بالاتر نشانه سلامت بیشتر ساختارهای بوروکراتیک است. ایران در گزارش سال ۲۰۲۰ این سازمان، نمره ۲۵ را

کسب کرد که نسبت به سال قبل از آن پایین‌تر بوده و از میان ۱۶۷ کشور مورد بررسی، رتبه ۱۴۹ را به دست آورده که جایگاه بدتری نسبت به رتبه قبلی (۱۴۶) است. قرار گرفتن در جایگاهی کمابیش مشابه در بیش از یک دهه اخیر، نشان‌دهنده تداوم وضعیت نامناسب شاخص ادراک فساد در کشور است و افشای پرونده‌های کلان فساد مالی نیز ابعاد ساختاری این مسئله را برجسته می‌نماید. افزون بر آن، در اصول ۳، ۸، ۴۳، ۴۹، ۵۵، ۷۶، ۷۷، ۹۰، ۱۱۰، ۱۴۱، ۱۷۳، ۱۷۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بر کنترل و نظارت بردستگاه‌های اجرایی و مبارزه با فساد، تباهی، انحصارطلبی، رشوه، اختلاس و... تصریح شده است. در قرآن کریم نیز آمده است: «چون بخواهیم جامعه‌ای را هلاک سازیم، به خداوندان نعمتش امر می‌کنیم در آن جامعه فساد کنند؛ پس چون چنین کردند، مستحق نابودی می‌گردند و آنگاه عذاب، آنان را در برگرفته هلاکشان می‌سازد» (قرآن، ۱۷: ۱۷). موارد یادشده در کنار پیامدهای منفی عمومی ناشی از فساد بر جوامع، ضرورت پرداختن به مقوله فساد را از جوانب مختلف مورد تأکید قرار می‌دهند.

به‌طور کلی، هر کار تحقیقی از یک سواز کارهای پیشین تأثیر می‌پذیرد و از سوی دیگر بر کارهای آتی تأثیر می‌گذارد. به‌طور خاص در رشته‌های علوم انسانی که موضوع مورد بررسی آن‌ها انسان است، به احتمال قریب به یقین نمی‌توان مطالعه واحدی را پیدا کرد که راه‌حل قطعی مسئله مورد پژوهش را ارائه داده باشد؛ بنابراین «حل قطعی هر مسئله، تا حد زیادی مستلزم انجام مطالعات بسیار است» (ازکیا، ۲: ۱۳۸۵). تنها هنگامی که نتایج پراکنده در شکل یک مجموعه مورد بررسی قرار گیرند، شبکه دانش به جریان می‌افتد و نتایج و راهکارها با اتصال به یکدیگر می‌توانند به حل یک مسئله در ابعاد مختلف منجر شوند. منطبق بنیادی در ضرورت تدوین بخشی با عنوان «مرور مطالعات پیشین» در نوشته‌های علمی نیز تلاش برای ایجاد ارتباط اثربخش میان پژوهش‌های پراکنده است که متأسفانه در حال حاضر در بیشتر موارد به ارائه تلخیصی از پایان‌نامه‌ها تقلیل یافته است. بررسی نظام‌مند مطالعات موجود، به‌طور بالقوه می‌تواند ارتباط بین پژوهش‌ها را به شکل مناسبی برقرار نماید.

اگرچه پدیده فساد در رشته‌های مختلف از جمله حقوق، اقتصاد، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و مدیریت مورد مطالعه قرار گرفته است؛ اما برخی از پژوهشگران این حوزه اعتقاد دارند «نیم‌نگاهی به تعداد روبه‌رشد مطالعات علمی مختلف درباره فساد، منجر به سؤالات بیشتری می‌شود تا جواب» (دوگراف و سایرین، ۱۳۹۴: ۶۲). از نظر دوگراف، مارافیک و واخنار، زیرساخت‌های نظری مختلف در بررسی فساد، گاهی مانع مقایسه چشم‌اندازهای مختلف و رسیدن به یک دانش انباشتی می‌شود و نقاط عزیمت متفاوت مفهومی و نظری رشته‌ها، به «گفتمان گرها» منجر شده است (۱۳۹۴: ۶۳). آیا مطالعات انجام‌شده در ایران نیز واجد همین ویژگی‌هاست؟ پژوهشگران کدام رشته‌ها و با چه رویکردهایی فساد را مورد مطالعه قرار داده‌اند؟ به نظر می‌رسد دانستن پاسخ چنین پرسش‌هایی، برای تدوین طرح مسئله‌ای جدید در حوزه مطالعات علمی فساد مهم است. در همین راستا تلاش می‌شود با مرور نظام‌مند شماری از پژوهش‌های واجد معیارهای شکلی، روشی و محتوایی، شناختی کلی در ساختاری جدید از تلاش‌های علمی که تاکنون برای تبیین فساد در ایران انجام شده است، ارائه گردد.

تعریف فساد

تلاش‌هایی که برای ارائه تعریفی جهان‌شمول از فساد صورت می‌گیرد، در بسیاری از کشورها با مشکلات حقوقی و سیاسی مواجه می‌شود. «هنگامی که مذاکرات در مورد معاهده ملل متحد برای مبارزه با فساد در اوایل سال ۲۰۰۳ شروع شد، یکی از گزینه‌های مورد توجه آن بود که فساد هرگز تعریف نشود و در عوض، انواع آن یا اعمال خاص فاسد فهرست شوند» (حسینی هاشم‌زاده، ۱۳۹۴: ۲۶).

این در حالی است که به باور بسیاری از پژوهشگران این حوزه از جمله اسکار کورر، هر پژوهشی که درباره فساد انجام گیرد به شدت تحت تأثیر چگونگی تعریف مفاهیمش قرار دارد. در واقع، نوع درک یا برداشتی که درباره مفهوم یا پدیده فساد وجود دارد، در ماهیت تحلیل و مدل‌بندی آن بسیار مؤثر است.^۱ از این رو، در ادامه تعاریف معمول از فساد ارائه و پس از آن کوشش می‌شود با دسته‌بندی کلی تعاریف، فضای مفهومی مسئله مورد بحث روشن‌تر گردد.

بررسی‌های علمی پیرامون پدیده فساد، موجب بروز ویژگی‌هایی از آن شد که مبنای تعریف مفهوم فساد توسط پژوهشگران قرار گرفت. العطاس،^۲ فساد را «به معنای خیانت‌درامانت در جهت نفع شخصی تعریف کرده است» (دوگراف و سایرین، ۱۳۹۴: ۴۹).

از نظر جوزف اس‌نای،^۳ «فساد رفتاری است که به خاطر کسب منزلت یا امور مالی معطوف به امور خصوصی (شخصی، خانوادگی، محفل خصوصی) از وظایف رسمی یک نقش دولتی انحراف پیدا می‌کند؛ یا قوانینی را که علیه اجرای انواع مشخص تأثیرگذاری معطوف به امور خصوصی است، نقض می‌کند. این امر شامل رفتارهایی چون اخذ رشوه (استفاده از یک پاداش به منظور منحرف کردن قضاوت یک شخص در جایگاه اعتماد)، خویشاوندگرایی (اعطای حمایت به دلیل روابط نسبی به جای شایستگی) و اختلاس (تخصیص غیرقانونی منابع عمومی برای استفاده‌های معطوف به امور خصوصی) می‌شود» (روبینستاین و مارافیک، ۱۳۹۴: ۹۵).

به باور سوزان رز آکرمن،^۴ «فساد زمانی رخ می‌دهد که ثروت خصوصی و قدرت عمومی با یکدیگر همپوشانی پیدا می‌کند و نشان‌دهنده تمایل غیرقانونی به تبدیل پرداخت به عنوان معیار تصمیم‌گیری است» (آکرمن، ۲۰۰۶: ۱۸).

تعریف سنیر^۵ از فساد، پنج شرط را شامل می‌شود که باید به طور همزمان وجود داشته باشند: «فساد زمانی اتفاق می‌افتد که (۱) یک مفسد (۲) به طور مخفیانه (۳) لطفی را به یک فاسد یا یک کاندیدای نفوذ اعطا می‌کند (۴) تا به نحوی عمل کند که (۵) به مفسد به دلیل آن‌که صاحب قدرت یا کاندیدای

۱. مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، ۱۳۹۲

2. Syed Hussein Alatas

3. Joseph S. Nye

4. Susan Rose Ackerman

5. Senior

نفوذ است فایده برساند. لطف باید یک کالای مثبت یا خدمتی مانند پول یا تعطیلات مجانی^۱ باشد. کالاهای منفی مانند خشونت فیزیکی یا باج‌خواهی را نمی‌توان به‌عنوان لطف تعریف کرد» (سنیور، ۲۰۰۶: ۲۷).

نقش اصلی و قاطعانه دولت، در اکثر تعاریف فساد منعکس است و بیشتر پژوهشگران فساد را به‌عنوان رابطه‌ای خاص بین دولت و جامعه تعریف کرده‌اند. از این منظر، «تکامل فساد را می‌توان در دو حوزه تعامل بین دولت و جامعه (ملی و بین‌المللی) و فساد در درون خود دولت و بین سطوح و لایه‌های مختلف آن دید» (آندریگ، ۱۳۸۸: ۱۵ و ۱۶).

با وجود همه پراکندگی‌های موجود در تعریف فساد، به نظر می‌رسد برای اولین بار، سنتوریا^۲ (۱۹۳۱) تعریف معروف از فساد را به‌عنوان «سوءاستفاده از قدرت دولتی برای منافع شخصی» مطرح کرد. اساس این تعریف توسط سازمان شفافیت بین‌الملل (TI)، سازمان ملل متحد (UN) و بسیاری از محققان (از جمله کافمن، گونارمیردال و ...) پذیرفته شد؛ اما از آنجا که بخش خصوصی را شامل نمی‌شد، سازمان شفافیت بین‌الملل در سال ۲۰۰۳ تعریف وسیع‌تری را از فساد برپایه «سوءاستفاده از قدرت به امانت داده شده برای منافع شخصی» ارائه داد. (دوگراف و سایرین، ۱۳۹۴: ۳۱ و ۳۲). در دهه ۱۹۸۰ تحقیقات مرتبط با فساد به زمینه‌های متنوعی از علوم راه یافت و یکی از دلایل دشواری تعریف فساد، وجود دیدگاه‌های متنوع تخصصی در مورد آن است.

۲. رویکرد نظری

رویکردهای نظری مورد استفاده برای تبیین موضوع فساد، همانند تعاریف ارائه شده از مفهوم فساد در حوزه‌ها و سطوح مختلف، گوناگون است. این رویکردها را می‌توان در قالب خرد و کلان طرح نمود. تئوری‌های انتخاب عقلانی^۳ (هزینه-فایده)، تبیین‌های اخلاقی، جرم‌شناختی و رویکرد نظری وبر، غالباً در چهارچوبی طرح می‌شوند که پدیده فساد را در سطح خرد و میانه مورد توجه قرار می‌دهند؛ درحالی‌که در رویکردهایی چون تئوری نظام‌ها^۴، اقتصاد نهادی، رویکرد اجتماعی (شبکه فساد)، رویکرد سیاسی و رویکرد جامعه‌شناسی^۵، فساد در سطح کلان مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در ادامه، به گزاره‌های اصلی هر یک از این تئوری‌ها اشاره می‌شود.

در تئوری‌های انتخاب عقلانی، فساد به‌عنوان نتیجه محاسبات عقلانی هزینه-فایده کارگزاران دولتی تلقی می‌گردد. «فرض بر این است که سیاست‌مداران و بوروکرات‌ها در پی قدرت سیاسی و

1. Free Holiday
2. Sentoria
3. Rational choice theory
4. System theory
5. Theory of prismatic society

مالی هستند» (هیوود، ۱۳۸۱: ۱۲). منطق بنیادی این رویکرد، به تئوری انتخاب عقلانی و بازدارندگی نئوکلاسیک‌ها در حوزه جرائم بازمی‌گردد. مفاهیم اصلی این دیدگاه یعنی هزینه و فایده، در اقتصاد خرد ریشه دارند و اقتصاددانان نیز به‌طور سنتی عقیده داشته‌اند «با وجود سه نوع بازیگر اقتصادی یعنی کارگزار، مدیر و دست‌آخر طرف سومی که سود و زیانش به کارگزار بستگی دارد، فساد ممکن خواهد بود» (هیوود، ۱۳۸۱: ۱۰۹).

رویکردهای اخلاقی به فساد، آن را نقض عهدی می‌دانند که بین دولت و کارکنانش روی می‌دهد و فارغ از این‌که فرد در ساختار دولت چه پایگاهی داشته باشد، بر عملکرد شخصی او تأکید می‌شود. مفروض اصلی این رویکرد، تعریف کنش‌های اخلاقی سالم در مقابل کنش‌های اخلاقی فاسد است و «تربیت اخلاقی افراد، در شکل‌گیری فساد یا عدم شکل‌گیری فساد بیشترین تأثیر را دارد» (سلیمی و پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۴۳). دوگراف، مارافیک و واخنار، این نکته را یادآور می‌شوند که وجود دلالت اخلاقی روشن در مورد فساد، یکی از نقاط مشترک پژوهش‌های فساد با هر رویکردی است. در واقع «مردم دربارهٔ هنجارهای تعیین‌کنندهٔ شخص فاسد اتفاق نظر ندارند، ولی دربارهٔ نکوهیده بودن این مفهوم متفق‌القول‌اند. هرکس که فاسد لقب بگیرد، معمولاً مورد قضاوت اخلاقی منفی واقع می‌شود» (دوگراف و سایرین، ۱۳۹۴: ۳۴۱ و ۳۴۲).

در تبیین فساد با رویکرد جرم‌شناختی، فساد کارمندان به‌عنوان جرائم فردی مورد بررسی قرار می‌گیرد. هاوسمان و واله^۱ چند مفهوم مرتبط با فساد در جرم‌شناسی را برشمرده‌اند که عبارت از جرائم سازمان‌یافته، جرائم شغلی و جرائم سازمانی (شامل جرائم شرکتی و جرائم دولتی) است. به‌طور مشخص، تئوری فشار مرتن و تئوری جرائم یقه سفید ساترلند نظریات دیگری هستند که در تبیین جرم‌شناسانهٔ فساد مورد استفاده قرار می‌گیرند. تئوری فشار، شکاف بین اهداف تعیین‌شده و ابزارهای موجود برای دستیابی به آن اهداف را منشأ فشاری می‌داند که می‌تواند انگیزه‌ای برای نقض قانون باشد. مفهوم جرم یقه سفید را ساترلند برای اولین بار در کنگرهٔ جامعه‌شناسی آمریکا در سال ۱۹۳۹ به کار برد. از نظر او، جرائم یقه سفید رفتارهای مجرمانه‌ای را شامل می‌شود که افرادی در سطح بالای پایگاه اجتماعی-اقتصادی مرتکب می‌شوند و «از پایگاه اجتماعی و اقتصادی خود به‌عنوان پوششی برای فعالیت‌های نادرست استفاده می‌کنند» (محسنی، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

فساد سازمانی در رویکرد وبر، پدیده‌ای است که از بوروکراسی نابالغ یعنی بوروکراسی‌ای که هنوز اقتدار قانونی-عقلانی در آن به کمال نرسیده ناشی می‌شود. از آنجاکه وبردرد تحلیل انواع سلطه (کاریزماتیک، سنتی و قانونی-عقلانی) ارتباط بین حاکمان و حکومت شوندگان را مورد بررسی قرار می‌دهد، اندیشهٔ او دربارهٔ فساد را نیز باید در همین چهارچوب درک نمود. با توجه به تعریف سازمان دولت محور که با کار و برتناسب بیشتری دارد، فساد وقتی ایجاد می‌شود که تمایز میان نقش خصوصی-دولتی به‌روشنی ترسیم نشده است و این مداخلی برای بروز رفتار انحرافی فراهم می‌آورد که می‌تواند از «ابهام در قوانین،

نامطلوب بودن روش‌های تصویب و نظارت، نامطلوب بودن نظام استخدام یا فرهنگ سازمانی‌ای که ساختار رسمی در آن نفوذ نکرده است، نشئت بگیرد» (دوگراف، مارافیک، واخنار، ۱۳۹۴: ۳۴۵). رویکرد شبکه فساد، از دیگر تئوری‌های سطح کلان در تبیین فساد است. از نظر هیوود هدف از ایجاد مفهوم شبکه، «در نظر گرفتن هم‌جواری محیطی در سازمان در نتیجه نوعی سیستم اتحاد بین دو فرد یا بازیگران جمعی علیه بازیگر سوم (یعنی قربانی) است. هدف این اتحاد، کاهش اتکای بازیگران به مرزهای قانونی سازمانی و در مقابل، ایجاد محیطی مساعد است که در نهان مورد گفت‌وگو قرار گرفته است» (هیوود، ۱۳۸۱: ۱۱۸). در شرح ویژگی‌های فساد شبکه‌ای، هیوود از مفاهیم نیروی شبکه، سیستم ارزشی شبکه، حافظه شبکه و امنیت شبکه استفاده می‌کند. شبکه فساد با این فرض شکل می‌گیرد که مرزهای میان حوزه عمومی و خصوصی به هم ریخته است و این شبکه صرفاً به‌طور غیرقانونی بر ابهامات موجود در قانون به نفع خود می‌افزاید.

نظریه نظام‌ها، رهیافت نیکولاس لومان^۱ به فساد است. لومان جامعه را متشکل از نظام‌های کارکردی بسته‌ای می‌داند که به لحاظ ارزشی مستقل‌اند، خود مرجع هستند و کدهای کارکردی مخصوص به خود را بازتولید می‌کنند. «این به نوبه خود یعنی تصمیم‌های سیاسی در سطح نظام‌های کارکردی، تنها از لحاظ سیاسی قابل توجیه هستند و تصمیمات نظام‌های اقتصادی را تنها به لحاظ اقتصادی می‌توان توجیه کرد؛ اما تجربه روزمره داستان متفاوتی را نشان می‌دهد که در آن تمایز کارکردی جامعه به هیچ‌وجه در سطح سازمان حفظ نمی‌شود» (هیلر، ۱۳۹۴: ۱۵۹ و ۱۶۰). از دیدگاه نظریه نظام‌ها، اتهام فساد بدین معناست که با منطبق یک نظام، بتوان به درون نظام دیگری نفوذ کرد.

آکرمن به عنوان یکی از تئوری‌پردازان اقتصاد نهادی، اعتقاد دارد که باید «میان مبادلات فاسد فرصت طلبانه در سطح پایین و فساد نظام‌مند که کل سلسله مراتب بوروکراتیک، نظام انتخاباتی، یا ساختار کلی دولت را از بالا تا پایین تحت تأثیر قرار می‌دهد، تمایز قائل شد» (آکرمن، ۱۳۹۴: ۱۲۹). به نظر او جوهره رویکرد اقتصاد نهادی این است که ادعا می‌کند کارفرمایان و کارگزاران بر بستری نهادی عمل می‌کنند و در معنایی وسیع، افراد به مشوق‌ها، چماق‌ها و هویج‌های ایجادشده از سوی نهادها پاسخ می‌دهند. پس از آن، باید چگونگی عکس‌العمل مردم و شرکت‌ها به نهاد‌های موجود و انگیزه‌های سیاسی و اقتصادی دارندگان قدرت برای تغییر شکل نهادی لحاظ شود؛ اما باید توجه داشت که با وجود ارتباط کاملاً قوی بین ساختارهای نهادی و فساد، «پیکان علی ممکن است دوطرفه باشد. از نهادها به فساد و از فساد به انتخاب نهادی» (آکرمن، ۲۰۰۶: ۲۶).

در رویکردهای سیاسی موجود، غالباً فساد معلول فرایندهای مدرنیزاسیون و یا وجود نواقصی در سیستم سیاسی است. هانتینگتون^۲ و اسکات^۳ فساد را محصول جانبی تغییرات سریع در جوامع

1. Niklas Luhmann

2. Hantington

3. Scott

می‌دانند که تحت عنوان فرایند نوسازی (مدرنیزاسیون) از آن یاد می‌شود؛ زیرا نوسازی تغییرات گسترده‌ای را در ارزش‌ها، نهادها و استانداردها به وجود می‌آورد که موجب افزایش عدم اطمینان و عدم پیروی از قواعد می‌گردد. به باور پیروان دیدگاه‌های طراحی نهادی، نوع طراحی نهادی برخی نظام‌های سیاسی آن‌ها را نسبت به دیگران مستعد بروز فساد می‌نماید. «مفهوم نظری مرکزی، در فرض رقابت سیاسی واقع شده است که برانتخابات ایدئال به عنوان ابزار کافی برای کنترل و پاسخگویی تأکید دارد. چنین چشم‌اندازی در پی کشف سازوکارهای علی ناهمخوان همچون بازبودن و شفافیت، رقابت حزبی، قواعد تصمیم‌سازی یا مسائل کنش جمعی است» (دوگراف، مارافیک، واختر، ۱۳۹۴: ۶۷ و ۶۸).

ریگزر در تئوری جوامع منشوری، کارآمدی اصول مدیریت دولتی مدرن و سازوکارهای مبارزه با فساد ناشی از آن را برای کشورهای در حال توسعه مورد تردید قرار داد. ایده اصلی ریگزر این است که «واردکردن دستورات نهادی و هنجارهای خارجی به جوامع سنتی، نوع جدیدی از جامعه را ایجاد می‌کند؛ این جامعه جدید نه سنتی است و نه مدرن و نه لزوماً در حال مدرن شدن. ریگزر این جامعه را جامعه منشوری می‌خواند و استدلال می‌کند که ویژگی‌های آن عموماً درست درک نمی‌شوند؛ زیرا مفروضات نظریه اجتماعی این است که جوامع یا سنتی هستند یا مدرن و یا در حال گذار به سوی مدرن شدن» (دو ازوارت، ۱۳۹۴: ۱۰۵). نظریه او، از مطالعات کلاسیک دورکیم، تونیس، وبر و کارکردگرایی ساختاری پارسونز به ویژه مفهوم متغیرهای الگویی او متأثر است. ریگزر تأکید می‌کند «جامعه منشوری الزاماً انتقالی نیست. او در راستای فرضیه کارکردگرایی «تعادل پایدار»، استدلال می‌کند جوامعی که هنجارهای سنتی و مدرن را در کنار هم دارند، از سازوکارهای انطباقی خاص خود برخوردارند و ممکن است ایستادگی کنند. نظم جامعه منشوری ممکن است به مدت نامعین منشوری باقی بماند. در واقع، این جامعه سازوکارهای تعادلی خاص خود را دارد» (دو ازوارت، ۱۳۹۴: ۱۰۷). ریگزر استدلال می‌کند برای مجزا و مستقل ماندن نظام اداری، سطحی از افتراق کارکردی مورد نیاز است که در جوامع منشوری وجود ندارد.

همان‌گونه که انتظار می‌رود، هرکدام از رویکردهای نظری با تأکید بر وجهی از ویژگی‌های فساد به تبیین و تحلیل آن می‌پردازند. تنوع در تعاریف فساد و در رویکردهای نظری برای تبیین آن، نشان می‌دهد مانند بسیاری از پدیده‌های اجتماعی دیگر با واقعیتی چندعلیتی مواجه هستیم. در واقع، علل چندگانه و چندسطحی در ایجاد فساد نقش دارند و این پیچیدگی را می‌توان در قالب مفهوم علیت عطفی چندگانه درک نمود. «علیت عطفی چندگانه، ویژگی کلیدی پیچیدگی علی^۲ است که بر ترکیب علت‌ها و ترکیب شروط علی استوار است» (ساعی، ۱۳۹۲: ۶۵)؛ درباره فساد نیز این‌گونه است و «خوشه‌های عوامل، در تمام سطوح مهم هستند» (هوبرتس، ۱۳۹۴: ۳۲۷).

1. Multiple conjunctive causation

2. Causal configuration

۳. روش

روش مورد استفاده در این تحقیق، مرور نظام‌مند^۱ است. مرور نظام‌مند، عبارت است از بررسی شواهد پیرامون پرسشی که به‌گونه‌ای واضح تدوین شده است. در این بررسی، از روش‌های منظم و مشخصی برای شناسایی، گزینش و ارزیابی نقادانه پژوهش‌های اولیه در باب موضوع استفاده می‌شود و داده‌های این مطالعات استخراج و تجزیه و تحلیل می‌شوند (عباسی و سراج‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۳۸).

مرور نظام‌مند، بهترین نوع شناخته‌شده انواع مرورهاست. این نوع از مرور، به دنبال جست‌وجویی نظام‌مند برای ارزیابی و تلفیق پژوهش‌هاست و انجام آن مستلزم رعایت ضوابط و اصول راهنمای استاندارد و تعریف شده است. (گرانث و بوث^۲، ۲۰۰۹: ۹۵). به نظر دنسکاب^۳، مراحل مرور نظام‌مند عبارت‌اند از: ۱. تعیین اهداف (در این مرحله اهداف یا سؤالات مشخصاً طرح می‌شود)؛ ۲. فرایند جست‌جو (بعد از تعیین کلمات کلیدی آن‌ها را در پایگاه‌های مرتبط با موضوع تحقیق جست‌جو می‌کنیم)؛ ۳. ارزیابی کیفیت (کیفیت منابع به دست آمده بر اساس میزان ارتباط و اعتبار نتایج مورد ارزیابی قرار می‌گیرد)؛ ۴. فهرست منابع وارد شده در مرور (معمولاً قبل از شروع بررسی نمونه مورد بررسی لیست می‌شود)؛ ۵. خلاصه توصیفی (از هر نمونه بر اساس معیارهای مختلف خلاصه توصیفی تهیه می‌شود)؛ ۶. تحلیل نتایج (در این مرحله یافته‌ها بر اساس سؤالات تحقیق مورد سازمان‌دهی و دسته‌بندی قرار می‌گیرد)؛ ۷. نتیجه‌گیری (نکته محوری در نتیجه‌گیری، تلفیق نتایج و ارائه راهکارهای عملی در راستای اهداف تحقیق است) (دنسکاب، ۲۰۱۷).

هدف از انجام این تحقیق، ارائه تحلیلی نظام‌مند از مطالعات موجود در حوزه فساد اداری در ایران است؛ به همین منظور، پاسخ به سؤالات زیر محور تحقیق پیش رو خواهد بود:

- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد به عنوان یک موضوع بین‌رشته‌ای، بیشتر در کدام رشته‌های علمی انجام شده است؟
- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد، چه رویکردهای نظری را مورد توجه قرار داده‌اند؟
- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد، چه روش‌هایی را مورد استفاده قرار داده‌اند؟
- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد، در چه سطحی (خرد-میانه-کلان) انجام شده‌اند؟
- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد، از چه تکنیک‌هایی برای گردآوری داده‌ها استفاده کرده‌اند؟
- پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد، از چه تکنیک‌هایی برای تحلیل داده‌ها استفاده کرده‌اند؟
- آیا بین یافته‌های پژوهش‌های منتخب در حوزه فساد و پیشنهاد‌های ارائه شده تناسب وجود دارد؟
- آیا بین اهداف تعیین شده در پژوهش‌ها و یافته‌های آنان تناسب وجود دارد؟

1. Systematic review

2. Grant & Booth

3. Denscombe

در این تحقیق بعد از تعیین اهداف و سؤالات تحقیق، فرایند جستجو با محوریت مفهوم فساد، فساد اداری و فساد سازمانی آغاز شد. با انتخاب معیار پژوهش علمی در مرحله اول، جستجو در پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۱ (SID) و پایگاه مجلات تخصصی نور^۲ و پایان نامه های مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری در دانشگاه های تهران، تربیت مدرس، شهید بهشتی و پایان نامه های همین مقاطع در سازمان اسناد و کتابخانه ملی صورت گرفت. بازه زمانی جستجو با توجه به موجود بودن مطالعات به خصوص در پایگاه های جستجو، از سال ۱۳۷۳ الی ۱۳۹۶ را شامل می شود. در مرحله اول، ۶۳ مطالعه به عنوان جامعه مطالعاتی در دسترس قرار گرفت.

ملاک ورود مطالعات در مرحله نهایی، دارا بودن عناصر استاندارد و مورد انتظار پژوهش علمی بوده است که عبارت اند از: دارا بودن ملاک های شکلی (شامل عنوان، حوزه، ماهیت، نظریه)؛ ملاک های روشی (شامل مشخص بودن روش، سطح تحلیل، میدان مطالعه، حجم نمونه، تکنیک گردآوری داده و تکنیک تحلیل داده)؛ و ملاک های محتوایی (شامل هدف، یافته ها، توصیه ها). بر همین اساس، در مرحله نهایی ۲۹ پژوهش مورد بررسی قرار گرفت که شامل ۱۲ مقاله علمی-پژوهشی و ۱۷ پایان نامه کارشناسی ارشد و دکتری است. بعد از بررسی مطالعات منتخب و با توجه به سؤالات تحقیق با ترکیب و تحلیل اطلاعات و جزئیات دسته بندی شده حاصل از بررسی مطالعات انتخابی، یک کلیت جدید مبتنی بر پژوهش های علمی از مطالعات مورد بررسی حاصل شد که به شناخت دانش موجود درباره فساد منجر می شود.

۴. یافته ها

یافته های پژوهش، ذیل در سه محور کلی مشتمل بر یافته های مربوط به ویژگی های شکلی، روشی و محتوایی ارائه می شود.

۴-۱. بررسی شکلی مطالعات

اطلاعات شکلی، ویژگی های صوری تحقیقات انجام شده بدون توجه به ارتباط اجزای درونی مطالعات مورد بررسی را شامل می شود. اطلاعات به دست آمده از فرم تلخیص، نشان می دهد بیشترین شمار پژوهش های انجام شده درباره فساد، در حوزه مدیریت و کمترین تعداد در حوزه روانشناسی بوده است (جدول شماره ۱).^۳ حجم مطالعات انجام شده در حوزه مدیریت (۴۱ درصد) و در حوزه اقتصاد (۲۴ درصد) بیشتر از دیگر حوزه ها بوده است که آشکار می کند این مسئله بیشتر به عنوان نشانه ای از اشکال در مدیریت دولت و یا مؤثر بر متغیرهای اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است و نه مسئله ای اجتماعی.

1. Fa.journals.sid.ir

2. www.noormags.ir

۳. درصدها، رُند (سراسر است) شده اند.

جدول شماره ۱: پراکندگی حوزه‌های علمی در مطالعات فساد در ایران در دوره موردبررسی

حوزه	فراوانی	درصد	حوزه	فراوانی	درصد
مدیریت	۱۲	۴۱٪	علوم سیاسی	۳	۱۰٪
اقتصاد	۷	۲۴٪	علوم اجتماعی	۳	۱۰٪
روان‌شناسی	۱	۳٪	حقوق	۳	۱۰٪
جمع کل				۲۹	

«پژوهش اجتماعی، در پی پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش است» (بلیکی، ۱۳۹۱: ۲۳) و به باور بلیکی همه پرسش‌های پژوهشی را می‌توان به سه نوع فروکاست که عبارت‌اند از پرسش‌های چپستی، چرایی و چگونگی. پرسش‌های چرایی، به دنبال فهم یا بازگفت موضوع و یافتن سازوکارهایی هستند که به معلول موردبررسی منجر شده‌اند. پرسش‌های چگونگی، به نوع مداخلات مربوط می‌شوند؛ همه بررسی‌های دیگر را می‌توان در گروه پرسش‌های «چپست» قرار داد. با این معیار، واکاوی پراکندگی موضوعات (عناوین) پژوهش‌های موردبررسی نشان می‌دهد بیشتر آن‌ها به دنبال پرسش‌های چپستی هستند. پس‌از آن، فراوانی با تحقیقاتی است که به بررسی سازوکارهای مقابله با فساد یا به عبارتی پرسش‌های چگونگی پرداخته‌اند و درنهایت، پرسش‌های چرایی مورد بررسی بوده‌اند. مطالعات اخیر در پی آزمون مدلی علی برای تبیین فساد بوده‌اند. (جدول شماره ۲).

جدول شماره ۲: پراکندگی مطالعات فساد برحسب نوع پرسش در دوره موردبررسی

انواع پرسش‌ها	فراوانی	درصد
چپستی (رابطه متغیرها و توصیف)	۱۳	۴۴٪
چگونگی (مقابله با فساد)	۹	۳۱٪
چرایی (تأثیر متغیرها)	۷	۲۴٪

در انتخاب پژوهش‌ها برای مطالعه، وجود قاعده صریح یا ضمنی تئوریک، یکی از معیارهای ورود بوده است و پژوهش‌هایی که فاقد هرگونه آموزه نظری بوده‌اند، کنار گذاشته شدند. از میان موارد بررسی شده، ۱۶ نمونه به‌طور مشخص از تئوری استفاده کرده و دو مورد به شیوه براساخت‌گرایی و تئوری زمینه‌ای، اقدام به تولید گزاره نظری نموده بودند.

جدول شماره ۳، فراوانی تئوری‌های مورد استفاده در حوزه‌های مختلف را نشان می‌دهد. به نظر برای تحلیل فساد، بیشتر نظریه‌ها با تأکید بر محل وقوع فساد از نوع سازمانی انتخاب شده‌اند.

جدول شماره ۳: پراکندگی مطالعات فساد برحسب نوع تئوری و حوزه مطالعه در دوره مورد بررسی

تئوری	حوزه	فراوانی	درصد	تئوری	حوزه	فراوانی	درصد
سازمان‌ها	مدیریت	۶	۲۰٪	نوسازی	علوم اجتماعی و علوم سیاسی	۲	۶٪
فناوری اطلاعات	مدیریت	۱	۳٪	پیشگیری از جرم	حقوق	۲	۶٪
اخلاق	مدیریت	۱	۳٪	دولت رانتیر	اقتصاد	۱	۳٪
حکمرانی	علوم اجتماعی و سیاسی	۲	۶٪	اقتصاد سیاه	اقتصاد	۱	۳٪

۲-۴. بررسی روشی مطالعات

بررسی روشی مطالعات مورد بررسی، نشان می‌دهد مسئله فساد با کدام رویکرد پژوهشی و در چه سطحی مورد بررسی علمی قرار گرفته و کدام تکنیک‌های تحلیلی برای تحلیل یافته‌ها استفاده شده است. برپایه یافته‌های پژوهش حاضر، در بررسی فساد بیشتر از روش تحقیق کمی (۵۸ درصد) استفاده شده است و روش‌های ترکیبی با سهم ۲ درصدی به کمترین میزان به کار گرفته شده‌اند. همچنین اکثر تحقیقات با به‌کارگیری داده‌های بین‌کشوری و در سطح کلان انجام شده‌اند (۵۵ درصد) و پس از آن بیشترین فراوانی به ترتیب با پژوهش‌های سطح میانه و خرد بوده است (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴: پراکندگی مطالعات فساد برحسب روش و سطح تحلیل در دوره مورد بررسی

روش	فراوانی	درصد	سطح تحلیل	فراوانی	درصد
کمی	۱۷	۵۸٪	خرد	۶	۲۰٪
کیفی	۱۰	۳۴٪	میانه	۷	۲۴٪
ترکیبی	۲	۶٪	کلان	۱۶	۵۵٪

از بین تکنیک‌های گردآوری داده، بیشتر داده‌های ثانویه موجود مورد بررسی قرار گرفته است (جدول شماره ۵). این داده‌های ثانویه، یا با محوریت اسناد موجود بوده است و یا بر داده‌های آماری موجود متمرکز بوده است.

همچنین در مواردی که گردآوری داده صورت گرفته، غالباً ترکیبی از پرسشنامه و مصاحبه استفاده شده و هیچ مطالعه‌ای با روش مشاهده داده گردآوری نکرده است.

جدول شماره ۵: پراکندگی مطالعات فساد برحسب تکنیک گردآوری و تحلیل داده در دوره مورد بررسی

تکنیک گردآوری داده	فراوانی	درصد	تکنیک تحلیل داده	فراوانی	درصد
مصاحبه	۱	۳٪	آمار توصیفی و استنباطی	۱۰	۳۴٪
پرسشنامه	۶	۲۰٪	روش‌های پیشرفته آماری (مدل‌سازی)	۹	۳۱٪
داده ثانویه (اسناد)	۷	۲۴٪			
ترکیبی	۶	۲۰٪	کیفی (تحلیل گفتمان، تحلیل محتوا)	۹	۳۱٪
داده‌های ثانویه (آمار)	۹	۳۱٪			

همچنین برای تحلیل داده‌ها، با درصدهای مشابهی تکنیک‌های آماری توصیفی و استنباطی (۳۴ درصد)، تکنیک‌های پیشرفته آماری (۳۱ درصد) و تکنیک‌های کیفی (تفسیر، تحلیل گفتمان، تحلیل محتوا) (۳۱ درصد) مورد استفاده بوده‌اند. در ۶۵ درصد موارد، از تکنیک‌های کمی برای تحلیل داده‌ها استفاده شده که پیامد به‌کارگیری روش تحقیق کمی در پژوهش‌هاست.

۳-۴. بررسی محتوایی مطالعات

در بررسی محتوایی، تناسب بخش‌های درونی مطالعات مورد توجه بوده است؛ از این‌رو از یک سو تناسب اهداف با یافته‌ها و از سوی دیگر تناسب یافته‌ها با پیشنهادها و راهکارها مدنظر قرار گرفت که به شرح جداول شماره‌های ۶ و ۷ ارائه شده است. راهکارها و پیشنهادها ارائه شده، در بیشتر موارد (۵۱ درصد) برآمده از تحقیق و نتایج آن نیست. تعداد راهکارها زیاد و ساختار آن‌ها گسسته و پراکنده است.

جدول شماره ۶: پراکندگی مطالعات فساد برحسب تناسب اهداف، یافته‌ها و پیشنهادها

تناسب ندارد		تا حدی تناسب دارد		تناسب دارد		نوع تناسب
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
-	-	۱۳٪	۴	۸۰٪	۲۵	تناسب اهداف با یافته‌ها
۲۷٪	۸	۲۴٪	۷	۴۸٪	۱۴	تناسب یافته‌ها با راهکارها یا پیشنهادها

با طبقه‌بندی پیشنهادهای ارائه شده در مطالعات مورد بررسی به پیشنهادهای سطح بین‌المللی، ملی-کلان، سازمانی-میانی و خرد، آشکار می‌شود از میان ۱۵۱ پیشنهاد، ۹ پیشنهاد در سطح بین‌المللی، ۹۸ پیشنهاد در سطح ملی-کلان و ۴۴ پیشنهاد در سطح سازمانی-میانی بوده‌اند. جدول شماره ۷، فراوانی و نمونه‌هایی از پیشنهادهای هر سطح را ارائه می‌دهد. نکته برجسته، عدم توجه به پیشنهادهای سطح خرد در کاهش فساد است.

جدول شماره ۷: پراکندگی مطالعات فساد برحسب پیشنهاد در سطوح مختلف

پیشنهاد کلیدی هر سطح	مصادیق پیشنهاد و راهکار	درصد	فراوانی	سطح
افزایش تعاملات بین‌المللی	<ul style="list-style-type: none"> توانمندسازی نظارت بخش خصوصی بر بانک‌های کشورها؛ مقررات‌زدایی در بخش بانکی کشورهای عضو OPEC؛ تصویب رسمی لایحه الحاق ایران به کنوانسیون بین‌المللی مبارزه با فساد. 	۵٪	۹	بین‌المللی
افزایش قانون‌گرایی تقویت نهادهای مدنی کاستن از تصدی‌گری دولت‌ها ایجاد سازوکارهای شفافیت	<ul style="list-style-type: none"> افزایش شفافیت و پاسخگویی، ثبات سیاسی، افزایش قانون‌گرایی؛ تلاش برای رهایی از سیاست‌زدگی و عوام‌گرایی در مقابله با فساد؛ ایجاد نهادی مستقل و فراقوه‌ای به منظور ارزیابی اقدامات پیشگیرانه از فساد؛ پیش‌بینی سازوکارهای تشویقی برای پایه‌ریزی نهادهای مردمی با هدف پیشگیری از فساد؛ ایجاد و نهادینه کردن یک سیستم دموکراسی کارآمد؛ کاهش اندازه دولت؛ فراهم آوردن حق اظهارنظر و مطالبه و پاسخگویی در چهارچوب یک نظام دموکراسی کارآمد. 	۶۴٪	۹۸	ملی-کلان

دوره‌های تعارض و سازش: واکاوی اجرای مهریه در میان زنان مراجعه‌کننده به دادگاه شهربابک

ارتقای سطح عدالت ارتقای فرهنگ سازمانی نظارت در سازمان‌ها	<ul style="list-style-type: none"> ▪ عادلانه کردن: حقوق دریافتی کارکنان، برنامه کاری روزانه، حجم کار، ترکیب منافع و مزایای پرداختی؛ ▪ اهمیت دادن به اطلاعاتی که کارمند وارد سازمان می‌کند؛ ▪ داشتن دید مثبت به اطلاعات کارکنان. استفاده مؤثر از تکنولوژی روز؛ ▪ ارتقای فرهنگ سازمانی؛ ▪ توجه به منابع انسانی؛ ▪ به کمترین میزان رساندن تبعیض در پرداخت حقوق، توزیع فرصت‌های شغلی، تشویق و تنبیه؛ ▪ بازبینی نحوه نظارت از نظر فراهم کردن بستر کنترل و نظارت دقیق، مستمر و بهنگام. 	۲۹٪	۴۴	سازمانی-میانی
--	---	-----	----	---------------

همان‌طور که در جدول شماره ۲ آمده است، تنها ۷ نمونه از مطالعات به بررسی علل فساد پرداخته‌اند. در ادامه در جدول شماره ۸، تئوری‌های مورد استفاده برای تبیین علل بروز فساد دسته‌بندی شده است. بر پایه اطلاعات جدول یادشده، علل بروز فساد در ۵۷ درصد موارد با استفاده از تئوری‌های حوزه مدیریت و در ۴۲ درصد موارد با بهره‌گیری از تئوری‌های حکمرانی که بیشتر در حوزه علوم سیاسی قرار دارد، مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول شماره ۸: پراکندگی مطالعات فساد بر حسب نوع تئوری و متغیرهای انتخاب شده برای تحلیل

تئوری	فراوانی	درصد	علل و متغیرهای طرح شده
سازمانی و مدیریتی	۴	۵۷٪	نظام پرداخت؛ گروه‌های غیررسمی؛ پیچیدگی عمودی ساختار سازمانی؛ تمرکز زیاد؛ محیط بیرونی بی‌ثبات؛ عدالت ادراک شده (توزیعی، رویه‌ای، تعاملی، اطلاعاتی)؛ ضعف در وظایف مدیریت؛ ضعف سیستم نظارتی و ارزیابی.
حکمرانی	۳	۴۲٪	حاکمیت قانون، پاسخگویی و شفافیت؛ نوسازی اقتصادی از بالا؛ مکانیسم‌های اعمال نفوذ؛ افزایش توأم اندازه دولت و دموکراسی که منجر به کاهش فساد می‌شود.

۵. جمع بندی و نتیجه گیری

فساد اداری یا سازمانی، به عنوان یکی از چالش های جدی جامعه ایرانی مطرح است. سوءاستفاده از اختیارات عمومی در راستای منافع شخصی به عنوان تعریف مفهوم فساد، شیوع بالائی در بیشتر جوامع در حال توسعه از جمله ایران دارد. رتبه ایران در شاخص ادراک فساد، هم راستا با باور عمومی مردم مبنی بر رواج کنش های فساد آلود در نهادهای دولتی است؛ هر چند پرونده های قضائی مطرح شده در سال های اخیر، تردیدها در این زمینه را کاهش داده است. این گونه شیوع فساد، هزینه های جبران ناپذیری را در بخش های مختلف جامعه برجای گذاشته که مهم ترین آن هدررفت سرمایه ملی و گُندشدن مسیر توسعه است. چالش بودن فساد اداری، موجب توجه محققین با رویکردها و اهداف مختلف شده است. در دو دهه اخیر مطالعات متعددی با محوریت فساد اداری در ایران صورت گرفته که بررسی و مرور نظام مند آن ها برای رسیدن به شناخت و تصویری مناسب از فساد اداری، ضروری است. بر همین اساس، این مطالعه از طریق روش «مرور نظام مند» تلاش کرد تحلیلی در سه محور شکلی، روشی و محتوایی از مطالعات منتخب در حوزه فساد اداری در ایران ارائه دهد.

بررسی مطالعات از منظر «شکلی»، گویای آن است که اساساً فساد از دیدگاه مدیریتی و اقتصادی مورد بررسی قرار گرفته است. این موضوع نشان می دهد برخلاف نگرش برخی پژوهشگران حوزه فساد که آن را اساساً چالشی اجتماعی در نظر گرفته اند (رفیع پور، ۱۳۸۸)، بیشتر محققین آن را به مثابه چالشی مدیریتی و اقتصادی مدنظر قرار داده اند. در نتیجه این موضوع موجب کاربست بیشتر رویکردهای مدیریتی و درعین حال توصیف چیستی و چگونگی فساد در مطالعات شده و بدین ترتیب جای مطالعات تبیینی خصوصاً با رویکردهای اجتماعی کم رنگ است. اهمیت این یافته در آن است که کنش های فساد آلود در بستر اجتماعی و فرهنگی فسادزا فرصت بروز می یابند و لازم است مسئله فساد از منظر جامعه شناختی مورد بررسی قرار گیرد. در این زمینه، کاربست رویکرد نظام ها و جامعه منشوری می تواند راهگشا باشد. درعین حال با توجه به این که اساساً فساد موضوعی بین رشته ای است، انجام مطالعات بین رشته ای در این حوزه راه را برای شناخت بهتر مسئله باز می کند (هویرتس، ۱۳۹۴).

از سوی دیگر بررسی «روش» مطالعات، نشانگر انجام بیشتر مطالعات در حوزه فساد اداری با روش کمی و کلان بودن سطح تحلیل این مطالعات است. در واقع، عمده مطالعاتی که در حوزه مدیریت و اقتصاد صورت گرفته، با کاربست داده های ثانویه بین کشوری انجام شده و تکنیک های رایج در مطالعات، تکنیک های کمی به خصوص تکنیک های پیشرفته کمی بوده است. منبع داده های ثانویه نیز سازمان ها و نهادهای فرامرزی فعال در حوزه فساد (مثل سازمان شفافیت بین المللی) و یا سازمان های مرتبط با توسعه (مثل بانک جهانی) بوده اند. استفاده از داده های سازمان های بین المللی، از نشانه های ناتوانی در دسترسی به داده ها و یا عدم وجود داده های مناسب داخلی (به لحاظ کمی و کیفی) در سطح ملی، منطقه ای و در سطح بخش های مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. این مشکل می تواند یکی از دلایل تجمیع مطالعات فساد در حوزه مدیریت و اقتصاد باشد. درعین حال با توجه به عدم حضور نمایندگان این سازمان ها در کشورمان، به نوعی می توان

اعتبار این داده‌ها را زیر سؤال برد. افزون بر آن، یکی از چالش‌های برجسته مطالعات فساد در بخش روش، کم‌رنگ بودن روش کیفی و تکنیک‌های این روش در تحلیل فساد است. اهمیت به‌کارگیری روش‌های کیفی در شناخت پدیده فساد، برآمده از دشواری دست‌یابی به این شناخت در میدان و این واقعیت است که کمی‌سازی آن موجب عدم شناخت دقیق فساد خواهد شد؛ چراکه فساد دارای ویژگی پنهان‌شدن است و محققین به‌راحتی نمی‌توانند تجربه کنش‌های فسادآلود را کمی‌سازی کنند. بدین ترتیب مطالعات کیفی و حتی مطالعات ترکیبی، می‌تواند در شناخت بهتر مسئله فساد راهگشا باشد (بادر و همکاران، ۲۰۱۳).

بررسی «محتوایی» مطالعات نیز نشان می‌دهد اهداف پژوهش‌ها با یافته‌ها همخوانی دارد، اما راهکارها و پیشنهادها همگی متناسب با یافته‌ها نیست. این موضوع، بیانگر وجود مسئله‌ای بغرنج در بیشتر مطالعات مربوط به حوزه علوم اجتماعی است؛ چراکه ارائه هرگونه راهکار باید برپایه یافته‌ها باشد که معمولاً این‌گونه نیست. با وجود این‌که اساساً فساد متغیری چندسطحی در علت ایجاد است، ولی مطالعات علی‌اندک در این زمینه، بیشتر در حوزه مدیریتی و سازمانی بوده است و ناگزیر بیشتر علت‌های پیشنهادی فساد، متغیرهای سازمانی را در برمی‌گرفته است؛ با این وصف عمده پیشنهادها و راهکارها (۶۴ درصد) در سطح ملی و کلان بوده است. وانگهی، از آنجاکه اساساً فساد به‌عنوان مسئله‌ای اجتماعی در تحقیقات مدنظر قرار نگرفته، بالطبع راهکارهایی در این سطح به‌منظور کاهش فساد هم پیشنهاد نگردیده است؛ هرچند مطالعات در این حوزه کمترین توجه را به سطح فردی و یا روان‌شناسی فساد نشان داده‌اند. از این دیدگاه، کنش‌های فسادآلود در نهایت کنش‌های فردی به حساب می‌آیند که فرایندهای روان‌شناختی در رخداد آن نقش دارند. در مجموع می‌توان گفت وقوع فساد متأثر از زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و حتی فرهنگی است؛ بنابراین لازمه راهکارهای پیشگیرانه مؤثر در این زمینه، ارائه تحلیلی چندسطحی از آن است؛ چراکه اساساً فساد موضوعی چندبُعدی و بین‌رشته‌ای است و سازه‌های نظری ترکیبی می‌تواند در مطالعه دقیق تر فساد به کار آید.

با توجه به کاستی‌های موجود در تحقیقات بررسی شده، موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

- تولید متون علمی از راه تألیف یا ترجمه با هدف شناساندن رویکردهای نوین نظری در تبیین فساد و معرفی روش‌های نوین پژوهش از جمله رویکرد فازی و تحلیل‌های کیفی تطبیقی تاریخی؛
- گام‌نهادن پژوهشگران حوزه اجتماعی به عرصه مطالعات فساد و تعریف فساد به‌عنوان مسئله‌ای اجتماعی در نقطه عزیمت پژوهش‌ها که سبب می‌شود زوایا و ابعاد اجتماعی و دیده‌نشده این موضوع مورد بررسی و کندوکاو قرار گیرد؛
- تأکید بر رویکردهای بین‌رشته‌ای در مطالعات فساد به‌ویژه تقویت رویکردهای روان‌شناختی و حقوقی در مطالعات فساد؛
- آسان‌کردن دسترسی به اطلاعات موجود و برنامه‌ریزی برای گردآوری اطلاعات جدید ملی، منطقه‌ای و بخشی به‌منظور درک ماهیت و ویژگی‌های خاص و میزان پراکندگی شاخص‌های

- فساد در کشور ایران در مناطق و بخش‌های خاص؛ زیرا با شناخت ویژگی‌های بومی مسئله فساد می‌توان علل قابل کنترل را در این پدیده پیدا کرد و برای مقابله با فساد از آن‌ها بهره برد؛
- تلاش برای تبیین فساد با استفاده از سازه‌های نظری ترکیبی و نگاهی کل‌گرایانه به منظور درک الگوهای بروز فساد و یافتن مسیرها یا موقعیت‌هایی که می‌توان برای تغییر وضعیت در آن‌ها مداخله نمود؛
  - توجه به بزه‌دیدگان فساد که در ادبیات امروز این حوزه به ایشان پرداخته می‌شود. «شناسایی و معرفی بزه‌دیدگان و آسیب‌دیدگان از فساد، باعث می‌شود آن‌ها یک چهره و یک صدا پیدا کنند؛ و طبق نظریه اخلاقی، بزه‌دیدگانی که می‌توان آن‌ها را دید و صدایشان را شنید، کسانی هستند که مورد توجه واقع می‌شوند» (دوگراف و سایرین، ۱۳۹۴: ۳۵۲).

منابع

- آکرمن، سوزان (۱۳۹۴). اقتصاد نهادهای فساد. در: خیال‌ف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه‌هانیته هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمدفاضلی، تهران: آگاه.
- آندریک، کریستوفر (۱۳۸۸). فساد اقتصادی در جهان، مروری بر تحقیقات معاصر. ترجمه موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد، تهران: مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد.
- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۸۶). فساد سیاسی از نظر برخی متفکران مسلمان. فصلنامه سیاست‌دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۳۷.
- ازکیبا، مصطفی (۱۳۸۵). فراتحلیل مطالعات رضایت‌شغلی در سازمان‌های آموزشی / بررسی و ترکیب نتایج پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد. مطالعات جامعه‌شناختی، ۲۷: ۱-۲۶.
- آقابابایی، حسین (۱۳۸۶). راهبردهای جدید سیاست جنایی در مبارزه با فساد با تأکید بر جرائم ارتشا و اختلاس. نامه مفید، شماره ۱۱۹-۱۳۶: ۶۱.
- الوانی، سیدمهدی؛ زرنندی، سعید؛ عرب‌سرخی، ابوذر (۱۳۸۹). مؤلفه‌های تدوین استراتژی ملی مبارزه با فساد جمهوری اسلامی ایران. نشریه مدیریت دولتی، شماره ۲ (۴): ۲۲-۳.
- افشاری، اسماعیل (۱۳۷۳). بررسی راهکارهای جلوگیری از فساد مالی ناشی از پورسانت در معاملات توسط مدیران. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس تهران).
- آتشک‌ممان، محمد (۱۳۹۴). ارائه مدلی برای تبیین فساد در مدارس دولتی ایران. تز دکترا. دانشگاه شهید بهشتی.
- الیاسی، علیرضا (۱۳۹۲). بررسی رابطه بین عدالت‌سازمانی ادراک‌شده کارکنان و کاهش فساد اداری: مطالعه موردی اداره کل امور مالیاتی شمال تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز.
- آقایی‌نژاد، حمید (۱۳۹۰). سازوکارهای پیشگیری از فساد اداری در پرتو حکمرانی مطلوب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد نراق.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۱). طراحی پژوهش‌های اجتماعی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- توکلی، عبدالله (۱۳۹۱). طراحی شاخص‌های ملی سنجش فساد اداری در ایران. تز دکترا. دانشگاه تهران.
- حسینی هاشم‌زاده، داود (۱۳۹۴). مفهوم‌شناسی، تعاریف و گونه‌شناسی فساد: خیال‌ف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه‌هانیته هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمدفاضلی، تهران: آگاه.
- حیدری، حسین؛ جهانگیرزاده، جواد؛ سعیدپور، لسیان (۱۳۹۴). تأثیر اندازه دولت و دموکراسی بر فساد کشورهای عضو اپک. مجلس و راهبرد. دوره ۲۲، ۸۱: ۲۱۲-۱۷۸.

- حقیقیان، منصور؛ کریمی‌زاده، سمیه؛ نظری، جواد (۱۳۹۱). بررسی برخی عوامل اجتماعی مؤثر بر فساد اداری. مورد مطالعه: سازمان‌های اداری شهر یزد. جامعه‌شناسی کاربردی. دوره ۲۳. شماره ۴۸ (۴): ۱۴۲-۱۲۵.
- حق‌شناس. محمد (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی سیاست‌های مبارزه با فساد اداری در جمهوری اسلامی ایران، ترکیه و پاکستان و ارائه الگوی مطلوب. (تز دکترای دانشگاه تهران).
- حسین‌مردی، هانیه (۱۳۹۰). تأثیر جنسیت بر فساد مالی در کشورهای منتخب جهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه مازندران.
- خداداد حسینی، حمید؛ فرهادی‌نژاد، محسن (۱۳۸۰). بررسی فساد اداری و روش‌های کنترل آن. مدرس. دوره ۵۳ (۱): ۵۳-۳۷.
- خلیلی‌پاچی، عارف (۱۳۹۴). تحلیل قانون ارتقای سلامت اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰ از منظر جرم‌شناسی پیشگیری. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی تهران).
- خورسند آسیابار. حمید (۱۳۹۲). مطالعه و بررسی رابطه بین شاخص‌های توسعه انسانی و فساد اداری در کشورهای منتخب طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
- دوزارت، فرانک (۱۳۹۴). فساد و مبارزه با آن در جوامع منشوری. در: خیالیف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمدفاضلی، تهران: آگاه.
- دوگراف، خیالیف؛ واخنار، پیتر؛ هاندریام، میشل (۱۳۹۴). ساخت فساد. در: خیالیف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمدفاضلی، تهران: آگاه.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۳). استراتژی مبارزه با فساد: آیا فناوری اطلاعات فساد اداری را کاهش می‌دهد؟ فصلنامه مدرس علوم انسانی. ۹۰ (۲): ۱۱۷-۱۰۱.
- راغفر، حسین (۱۳۸۸). دولت، فساد و فرصت‌های اجتماعی. تهران: انتشارات نقش و نگار.
- روبنستاین، ویلیام. د؛ فون مارافیک، پتریک (۱۳۹۴). ماکس وبر، بوروکراسی و فساد. در: خیالیف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمدفاضلی، تهران: آگاه.
- ربیعی، علی (۱۳۸۳). زنده‌باد فساد. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۸). سرطان اجتماعی فساد، تهران: سهامی انتشار.
- سلیمی، غلامرضا؛ پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۹). بررسی تأثیر رابطه ادراک بی‌عدالتی در سازمان بر گسترش میل به فساد اداری. اندیشه مدیریت راهبردی، دوره ۴ شماره ۱: ۱۵۹-۱۳۱.
- سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۸۶). تبیین ساختارگرایی سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران-پهلوی دوم. پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۶: ۵۸-۳۳.
- ساعی، علی (۱۳۹۲). روش پژوهش تطبیقی؛ بارویکرد تحلیل کمی، تاریخی و فزای. تهران: آگاه.
- شقاقی شهری، وحید (۱۳۸۸). بررسی اثرات فساد مالی بر رشد اقتصادی و نابرابری درآمدی. تز دکترای دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- صادقی، حسین؛ عساری، عباس؛ شقاقی شهری، وحید (۱۳۸۸). اندازه‌گیری فساد مالی در ایران با استفاده از منطق فزای (رویکرد اقتصادی). پژوهشنامه اقتصادی. دوره ۱۰، شماره ۴: ۱۷۴-۱۳۹.
- صیادزاده، علی (۱۳۹۰). بررسی فساد و سرمایه اجتماعی در الگوهای رشد: یک مطالعه بین‌کشوری. تز دکترای دانشگاه مازندران.
- عبداللهی‌نژاد، علیرضا؛ افخمی، حسین (۱۳۹۱). ارتباطات سیاسی در ایران: فراتحلیل مقالات علمی موجود. جستارهای سیاسی معاصر، سال سوم، ۱: ۱۱۳-۹۵.
- عباسی، مهدی و سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۹۴). مسائل روش‌شناختی در مرور نظام‌مند همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره نهم، شماره ۳: ۱۶۰-۱۳۲.

- عظیمی، حسین؛ عطا، علی؛ شانی برزکی، علی (۱۳۸۹). بررسی عوامل مدیریتی و سازمانی مؤثر بر فساد اداری- مالی در سازمان‌های دولتی مراکز استان‌های اصفهان و زنجان. اندیشه راهبردی، دوره ۴، شماره ۲: ۱۴۷-۱.
- عسگری منش، حامد (۱۳۹۱). مقایسه اثر فساد مالی بر توسعه مالی در کشورهای عضو OPEC و کشورهای OECD. تز دکترا. دانشگاه تربیت مدرس.
- فاضلی، محمد؛ جلیلی کناری، محدثه (۱۳۹۱). تبیین سطح فساد: بررسی تطبیقی اثر حاکمیت و حکمرانی خوب. راهبرد اجتماعی و فرهنگی، شماره ۲ (۵): ۴۰-۷.
- فرهادی نژاد، محسن (۱۳۷۹). بررسی علل فساد اداری و شیوه‌های کنترل آن از نظر مدیران استان خراسان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- کایدن، ای. جرالد (۱۳۹۴). دیباچه در: خیال‌ف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمد فاضلی، تهران: آگاه.
- مرزبان، حسین؛ حسین‌پور، حمیدرضا (۱۳۹۱). فساد و بار مقرراتی بخش عمومی. تحقیقات اقتصادی. شماره ۹۹: ۱۵۶-۱۳۵.
- مختارزاده، خدیجه (۱۳۹۴). طراحی و تبیین مدل سیاست‌گذاری مبارزه با فساد اداری در افغانستان. تز دکترا. دانشگاه تهران.
- محبی نژاد، آزاده (۱۳۹۰). طراحی ساختار سازمانی مناسب در جهت کاهش فساد اداری در سازمان‌های اداری: مطالعه موردی بانک ملی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام‌نور تهران.
- معینی، منصوره (۱۳۹۱). بررسی تأثیر فرهنگ سازمانی بر فساد اداری. مورد مطالعه: دانشگاه علامه طباطبایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی.
- محسنی، منوچهر (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی. تهران: طهوری.
- نجفی‌پور، شعبان (۱۳۹۳). تحلیل وضعیت رسانه در سیاست‌گذاری مبارزه با فساد در جمهوری اسلامی ایران. مبتنی بر نظام دستکاری. تز دکترا. دانشگاه تهران.
- هیلر، پترا (۱۳۹۴). درک فساد: با استفاده از نظریه نظام‌ها. در: خیال‌ف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمد فاضلی، تهران: آگاه.
- هیوود، پل (۱۳۸۱). فساد سیاسی. ترجمه محمد طاهری؛ قاسم بنی‌هاشم؛ پرویز دلیرپور، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- هوبرتس، لئو دلبلیو. جی. سی (۱۳۹۴). رویکرد چندگانه به پژوهش‌های فساد: به سوی یک چهارچوب چندسطحی جامع برای مطالعه و علت‌شناسی فساد. در: خیال‌ف دوگراف؛ پیتر واخنار؛ پتریک فون مارافیک. چشم‌اندازهای نظری فساد. ترجمه هانیه هژبرالساداتی؛ داود حسینی هاشم‌زاده؛ جلیل یاری؛ محمد فاضلی، تهران: آگاه.
- Ackerman, S. (2006). International handbook on the economics of corruption. Edward Elgar publishing limited.
- Bader, F., Patrick, v. M., Guy, P., & Michael, T. (2013). Corruption, method choice, and constraints exploring methodological pluralism in corruption research. (Dys-)Functionalities of Corruption: 7, 13-32. <https://DOI.10.1007/s12286-013-0154-9>
- Denscombe. M. (2017). The Good Research Guide For small-scale social research projects Fifth edition, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data CIP data applied
- Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies. Health information & libraries journal, 26(2), 91-108. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x>
- Senior, I. (2006). Corruption- the world's big c. cases, causes, consequences, cures. Publisher; The Institute of economic affairs.